

JAZYK A SLOVNÍK

VYBRANÉ LINGVISTICKÉ STUDIE

FRANTIŠEK ČERMÁK

KAROLINUM

Jazyk a slovník

Vybrané lingvistické studie

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Jazyková spolupráce Peter Jensen
Obálka Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání v tomto souboru první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© František Čermák, 2014

ISBN 978-80-246-2660-4

ISBN 978-80-246-2672-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
A LINGVISTIKA, JEJÍ OSOBNOSTI A ZÁKLADNÍ POJMY	9
1 Lingvistika a její klasikové	11
Pražská škola dnes	12
Ferdinand de Saussure and Prague Linguistic Structuralism	22
Ferdinand de Saussure a Pražská škola	35
Ferdinand de Saussure. Jak ho známe (a neznáme) sto let po jeho smrti	46
Hledač podstaty jazyka Vladimír Skalička	59
Vladimír Skalička	71
Vachkův slovník Pražské školy	76
Typology of the Germanic Languages with Special Reference to Dutch	79
2 Některé základní lingvistické pojmy	109
Synchrony and Diachrony Revisited: Was R. Jakobson and the Prague Circle Right in Their Criticism of de Saussure?	110
Profusion or Lack of Functions?	119
Lexikální opozice, paradigma a systém	125
Centrum a periférie ještě jednou	138
Linguistic Units and Text Entities: Theory and Practice	148
Diskrétní jednotky v jazyce: případ cirkumfixů	158
Obecný subjekt (objekt) a jeho lexikální vyjádření: anglické <i>one</i> , německé <i>man</i> , francouzské <i>on</i> a české <i>člověk</i>	178
Kauzativa	185
Modality in Czech and English: Possibility Particles and the Conditional Mood in a Parallel Corpus	193
3 Lexikon, jeho aspekty a pojmenování	201
Paradigmatika a syntagmatika slovníku: možnosti a výhledy	202
Podstata valence z hlediska lexikologického	226
Jazyková nominace: povaha a souvislosti některých univerzálií v sémantice a morfologii (polysémie, derivace a kompozice)	243
Types of Language Nomination: Universals, Typology and Form	251
České prefixy verbální	261
Systém, funkce, forma a sémantika českých předložek	282
Lexis in Spoken and Written Language	299
Polysémie a kolokace: případ adjektiva <i>měkký</i>	304
Poznámky k interpretaci významu ve slovníku	331

Lexikon nebo syntax? <i>Nechce se mi a sestry její</i>	338
Desatero slovníkářovo	362
4 Sémiotika lexikonu	363
Sémiotika slovníku	364
Semiotical Lexicon and Dictionary	373
Index a indexálnost v jazyce: některé poznámky	386
Functional System and Evaluation	392
5 Lexikální kombinatorika	401
Combination, Collocation and Multi-Word Units	402
Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kombinací	409
Víceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt)	417
Partikule, jejich syntagmatika a kumulace v mluvené češtině	436
Syntagmatika, kombinace a kumulace konjunkcí	447
B SOCIOLINGVISTICKÉ PŘÍSPĚVKY A JINÉ	455
Preskriptivismus: Variabilita versus stabilita, faktory a problémy	458
Prescriptivism, Variability and Stability	466
Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie	471
Obecná čeština: je součástí české diglosie?	477
Mezinárodní jazyky	489
Minor Languages in Today's Europe: The Czech Case	493
Jazyk a statistika	499
Staronové pojmy naší doby: nakolik nás poznamenávají? Esej k zamyšlení	503
A Brief English Summary	507
František Čermák. Bibliografie 1963–2013	509

PŘEDMLUVA

Tato kniha je výběrem z celého mého lingvistického díla na úrovni studií a článků (celkem 45). Obsahuje práce z padesátiletého období let 1963–2013 psané česky a anglicky, které vyšly na mnoha místech, doma i v cizině; pro mnohé z nich platí, že nejsou vždy dobře dostupné (i proto tato edice). Snaží se tak podat představu o odborných zájmech autora, které zasahují do řady oblastí a subdisciplín, i když tu v zásadě nejsou práce z oblasti frazeologie, slovo- tvorby a korpusové lingvistiky, které je třeba hledat jinde (viz mj. knihy *Frazeologie a idiomatika česká a obecná* a *Morfematika a slovo- tvorba češtiny*, a další knihy, více v připojené bibliografii). Cílem vydání tohoto výboru je pak také snaha zpřístupnit tak různé příspěvky z oblasti synchronní lingvistiky takovým způsobem, aby začaly dávat smysl až jeden vedle druhého, ve své celistvosti a zároveň pestrosti, a bylo vidět, jak se do značné míry doplňují. Z příspěvků je dobře zjevné, že některé vznikaly ještě v době předkorpusové, pozdější pak už naopak z existence zvláště Českého národního korpusu, jehož budování stál autor po dvě desetiletí v čele, vydatně čerpají, zde i v řadě knižních publikací.

Tuto knihu je ale třeba vnímat též jako doplněk a protiváhu především větších a knižních publikací z oblasti řady slovníků frazeologických, frekvenčních, autorských i dvoujazyčných (se vztahem mj. k nizozemštině, finštině, laoštině), knih z oblasti lexikologie a sémantiky, lingvistické metodologie i obecné lingvistiky a lingvistiky konkrétních jazyků (nizozemská mluvnice a ve spoluautorství i finská mluvnice) a překladů zakladatelů moderní lingvistiky F. de Saussura a L. Hjelmsleva z francouzštiny a dánštiny do češtiny, ponecháme-li stranou spolu- účast na učebnicích a různých příručkách, popř. edicích díla (V. Skaličky, ve spoluautorství).

Obsahově se tu čtenáři nabízejí příspěvky z obecné lingvistiky, jejího základního poj- mosloví, viděného především prizmatem strukturní lingvistiky a Pražské školy, lexikonu v jeho různých aspektech, včetně jeho kombinatoriky, jazykové sémiotiky a další příspěvky na různá témata, mezi něž patří mj. ty, které jsou orientované na adresu českého preskriptivismu aj. Průběžně se tu věnuje pozornost více jazykům, zdaleka ne však pouze češtině.

Kniha je rozdělena do tří základních oddílů, přinášejících příspěvky obecně lingvistické, lexikologické a sociolingvistické, doplněné několika dalšími, které stojí tematicky mimo. Jednotlivé oddíly se přitom uvnitř dále dělí na užší oddíly.

Za pomoc s přípravou a úpravou vstupních příspěvků patří můj velký dík dr. Renatě Novotné, CSc.

František Čermák

A LINGVISTIKA, JEJÍ OSOBNOSTI A ZÁKLADNÍ POJMY

1 LINGVISTIKA A JEJÍ KLASIKOVÉ

Tento oddíl zachycuje aspoň zčásti pozornost věnovanou především *Ferdinandu de Saussurovi*, otci moderní lingvistiky, vyplývající z dlouholetého zájmu o jeho dílo, o jeho překlad do češtiny doprovázený řadou komentářů, poznámek a studií (vydaný u nás neobvykle už třikrát, což je mimořádný doklad jeho stálého vlivu), o jeho vztah k Pražské škole, resp. její vztah k němu. Na to navazuje původně úvodní studie k českému vydání *slovníku Pražské školy* a dva příspěvky věnované zásadnímu pokračovateli a jednomu z největších českých lingvistů, strukturalistovi *Vladimíru Skaličkovi*. Interpretace známé Skaličkovy typologie se promítá do studie o *typologii germánských jazyků*.

V této souvislosti je třeba připomenout i druhý strukturalismus, kodaňský, představovaný L. Hjelmslevem, jehož stěžejní dílo vyšlo zásluhou autora česky i u nás.

Vlastní zájem a autorův souvislý pohled na obecnou lingvistiku představuje kniha systematicky ji mapující *Jazyk a jazykověda* (vydaná v postupně doplňovaných třech vydáních).

PRAŽSKÁ ŠKOLA DNES

(In: *Přednášky z XXXVII. a XXXVIII. běhu LŠSS*, UK Praha 1995, s. 39–52)

1. Úvod

Je jistý paradox v tom, že hodnotit minulé události je mnohem snazší než ty, v nichž žijeme a jejichž jsme současníky i svědky. Pokoušíme-li se o to přesto, v našem případě o hodnocení současné, resp. poválečné Pražské školy, je potom mezi jejími novými příspěvky, které se na první pohled zdají nutně všechny vysoce individuální, obtížné rozlišit od sebe především ty rysy a přístupy, které jsou dnes přijímány v širším měřítku, tj. více než jediným odborníkem, a ty, které nejsou. Pouze ty první lze považovat za v jistém stupni reprezentativní pro dnešní pražské lingvisty a pouze jim jsou tudíž také věnovány následující poznámky. A právě tyto rysy a přístupy a ovšem i pokračující využívání a rozpracování předválečných zásad a pojmů této školy lze pak chápat i jako kulisy vymezující současnou pražskou scénu, jejíž obraz – jak snad lze doufat – má obecnější povahu; na něj se v následujícím stručně zaměří naše pozornost. Poznámky, které následují, se zakládají na různých zdrojích jak starších tak novějších, domácích i přespolních, mezi které patří i pohledy některých zahraničních lingvistů (např. Uhlenbeck); to vše však není v žádném případě zárukou, že nabízený obrázek nebude do značné míry subjektivní. Zároveň je třeba připomenout i to, že z původních členů předválečné Pražské školy zůstal naživu už jen prof. J. Vachek (tj. roku 1994), čímž je přímé svědectví a osobní kontinuita s dobou předválečnou velmi oslabena. A tak to, co se dnes nazývá Pražská škola, představuje seskupení lingvistů sdružené mj. pod názvem nedávno znovuzaloženého Cercle linguistique de Prague (Pražský lingvistický kroužek), které však zahrnuje zástupce několika poválečných generací žáků původních mistrů své profese, mezi kterými je třeba uvést především Viléma Mathesia, Vladimíra Skaličku, Bohuslava Havránka, Bohumila Trnku, Josefa Vachka a Romana Jakobsona. Dnešní škola pak tudíž zahrnuje, mimo jiné, takové lingvisty, jako P. Trost (†), P. Sgall, M. Dokulil, F. Daneš, J. Firbas, K. Horálek (†), K. Hausenblas, M. Komárek, J. Krámský, P. Novák, O. Leška a další.

Pohledy pražských lingvistů na hlavní stránky jazyka a odvozené oblasti jazykovědy se pokusíme představit v přehledném uspořádání s důrazem na jejich ucelenost, i když nutně krystalizovaly postupně a delší dobu. V následujícím si napřed všimneme různých aspektů JAZYKOVÉHO SYSTÉMU (*la langue*), zvl. *protikladu (opozice)*, distinkce *centrum-periferie, funkce, syntaktické vzorce* a *jazyková jednotka* několika druhů (tj. *foném, morfoném, pojmenování/nominace, lexém, idiom, promluva*) a souvisejících pojmů. V druhé části se zaměříme na takové aspekty TEXTU (čili *la parole*), jako je *závislost, funkce, valence, aktuální členění věty (funkční větná perspektiva)* a některé další otázky. Je třeba hned zkrájat zdůraznit,

že proti mentalistickým a spekulativním přístupům, často založeným jen na několika příkladech z jediného jazyka, jsou pražské přístupy zpravidla vysoce empirické a ústí v podrobné popisy a rozvedení postulovaných tezí. Omezenost rámce však nedovoluje soustředit pozornost na víc než na příspěvky v podstatě jen obecnělingvistické a slavistické; stranou tudíž zůstávají příspěvky dalších specializovaných větví Pražské školy.

2. Jazykový systém

V protikladu k Chomského pojmu *kompetence* (*competence*), kterou chápe v zásadě jako soubor pravidel jednotlivce a která tak signalizuje psychologickou i operační povahu čehosi, co se obvykle explicitně už neuvádí, zaujímají pražští lingvisté postoj odlišný. V návaznosti na de Saussura chápou *jazykový systém* nejen jako soubor pravidel individua, ale i jako hierarchizovaný depozitář všech stavebních kamenů jazyka, tj. slov, lexémů a dalších jednotek sdílených úhrnem mluvčích obecně, z nichž každý jednotlivec provádí svůj osobní výběr (nazývaný dnes idiolektem). I Chomského pojetí pravidel se cítí uje pro popis situace jako neadekvátní proto, že zahrnuje pouze pravidla gramatická, a ta je tudíž třeba doplňovat souborem funkcí a řadou dalších typů pravidel (sociolingvistických, pragmatických, sémantických a dalších), která jsou všechna založena na konvenci; žádné z těchto komplementárních „negramatických“ pravidel do jeho teorie se ovšem nevejde. V Praze i jinde i dnes se často pro stručnost nazývají normami.

I když tento obecný a tradiční pojem **normy** je třeba ještě dále a hlouběji zkoumat, zvláště co do jeho vztahu k pragmatice, a i když má už dnes zcela zjevnou a určitou vazbu i na komunikativní funkci, je třeba upozornit ještě na další souvislost. Normu lze také chápat jako **model** pro syntagmatické kombinace různého druhu v la parole. Toto užití termínu model se rozšířilo v posledních letech zvláště do syntaxe.

Zredukujeme-li však pojem **systému** na jeho podstatu, vidíme, že se zakládá na relacích mnoha druhů, které existují mezi jeho jednotkami (formami) a které jsou nejčastěji známé jako **protiklady (opozice)**; každá jazyková jednotka je pak vytvářena zcela jedinečným souborem protikladů. Zatímco de Saussure se je explicitně nikdy nepokoušel specifikovat, pokusili se o to předváleční Pražané a jejich zjištění natolik zobecněla, že vstoupila do běžného povědomí. Takto je zřejmě nejvíce známý Trubeckého soubor čtyř typů distinktivních protikladů, tj. *bilaterální-multilaterální*, *proporční-izolovaný*, *privativní-graduální-ekvipolentní* a *konstantní-neutralizovaný/neutralizovatelný*, danou oblast však zdaleka nevyčerpává. Jak on sám tak i další uvažovali ještě o mnoha dalších typech, jakými jsou např. *homogenní-heterogenní*, *disjunktivní-nedisjunktivní*, *lineární-nelineární*, *prostý-komplexní*, *konstantní-nekonstantní* či *lokalizovaný-nelokalizovaný* a vedle dobře dokumentované fonologie je vztahovali i oblastem dalším, zvl. morfologii, lexikologii a sémantice stejně tak jako k suprasegmentálnímu rozlišování tónovému či typologii. Jako jeden příklad za všechny tu poslouží známá Jakobsonova interpretace pádů (1936). Tento vývoj však šel ještě dál a vedl k nacházení i komplexních vztahů, korelací. Pokoušet se však zde vypočítávat všechny, které byly konstatovány a popsány (je jich na 40 případů), není dobře pro jejich početnost možné; dodejme, že korelací se míní takový pojem, který je složitější než relace (vztah), má blízko k opozici a závislosti a signalizuje systematický souvýskyt prvků, jednotek ap.

Právě z takovéto intelektuální na relaci založené orientace na rozklad struktur systému i textu do konečného a utříděného souboru vztahů povstala další a mocnější distinkce, která však došla svého plného rozpracování a vedla k jistým pozoruhodným důsledkům až po válce.

Tato distinkce **centrum-periferie** se dnes chápe spíše jako kontinuální, plynulá či postupná relace, resp. opozice na škále než jako protiklad o dvou hodnotách: zahrnuje to, co je na jedné straně obecně *bezpříznakové* a tedy i pravidelné, relativně častější, svou povahou primární či neodvozené a to, co je na druhé straně pak *příznakové* a tedy i často nepravidelné, relativně nižší frekvence a svou povahou sekundární a odvozené. Je samozřejmé, že tato distinkce, kterou lze pochopitelně aplikovat na všechny jazykové roviny, pak vykazuje i obdobnou distribuci *funkčního zatížení*: to, co je v jazyce centrální, ať to jsou fonémy, morfémy, lexémy či větné typy, má také vyšší funkční zatížení a naopak. Distinkce centrum-periferie se nepochybně vyvinula z vlivné myšlenky *potenciálnosti jazykových jevů*, kterou V. Mathesius formuloval ještě předtím, než vyšel de Saussurův Kurs (srov. více dál v 2).

V této souvislosti pak není nijak zvlášť důležité, zda se další vlivná a dnes často užívaná distinkce vynořující se z učení pražských lingvistů, distinkce *příznakovosti-bezpříznakovosti*, objevila před distinkcí centrum-periferie či až po ní. Důležité však je naproti tomu to, jaký je jejich vzájemný vztah. Pojem příznakovosti, který lze užít všude, kde lze zjistit aspoň binární protiklad, signalizuje přítomnost jazykového rysu ve formě (jednotce) či struktuře, a má tudíž prostou adiční, „součtovou“ povahu; svou podstatou se jeví tak obecný, že má téměř předteoretickou povahu. Tato jeho povaha pak snad také vysvětluje, proč se tak široce užívá, a to nejen v lingvistice.

Významný pražský termín a pojem **funkce** přivádí vývoj původně prostého pojmu relace k svému vyvrcholení. I když de Saussure tento termín užíval jen příležitostně, stal se dnes atributem hned několika lingvistických škol najednou. Představa funkce, s níž se lze v různých přístupech setkat ve více než jediném smyslu a vymezení, dokázala integrovat pod svůj společný rámec tradiční izolované a atomizované myšlení a nové vlivy a stimuly zvnějšku, které přináší sémiotika, totiž aspekty znaku. Proti kvazimatematickému pohledu na *funkci* jako na *závislost* mezi funktivy nebo entitami, který zastává čelný představitel kodaňské školy L. Hjelmslev, je pražský přístup poněkud odlišný; zdůrazňuje, že funkční vztah je mezi entitou či jazykovou jednotkou a jinými jednotkami, anebo, a to spíš, mezi jednotkou nižšího řádu a jednotkou vyšší čili strukturou. Proto také se tento pohled vykládá jako *úloha* či *role*, kterou hraje prvek ve struktuře vyšší jednotky (původně jen ve fonologii, pod názvem *delimitativní funkce*), či v paradigmatu (*distinktivní funkce*) atd. I když základ pro tuto distinkci byl dán už v předválečné době a epoše Pražské školy, její hlavní vývoj, především v druhém smyslu a pod názvem **komunikativní funkce**, nastal až v době po druhé světové válce.

S oporou v dřívějších myšlenkách K. Bühlera, B. Malinowského a J. Mukařovského formuluje R. Jakobson svých šest komunikativních funkcí v r. 1960, a nabízí tak celý nový základ k funkčním pohledům a komplexnímu zkoumání jak mluvených tak psaných textů. Je třeba si přitom uvědomit, že důležitou složkou Jakobsonových funkcí jsou i aspekty sémiotické, z nichž právě pragmatický vystupuje do popředí (i když pod jinou nálepkou), čímž se opětovně podtrhává a potvrzuje celková sémiotická orientace pražských lingvistů. Další vývoj funkce v prvním smyslu, tj. distinktivní funkce, lze spatřovat v běžné dnešní dichotomii **strukturní funkce**, která se konstituuje víceméně přímou extrapolací z fonologie, a **nominativní (pojmenovací) funkce**, jež je těsně spjatá se sémiotickými aspekty jazykového pojmenování. Tak se dospívá ke komplementárnímu souboru funkcí v *langue* a *parole*, který v sobě integruje i vztah ke znaku, a tedy v konečném pohledu k mimojazykové realitě.

Jazykový systém se v Praze vždy chápal jako mj. utvářený z více **rovin**, z nichž každá má svou typickou jednotku. K vývoji pochopitelně došlo i zde. Zatímco na jedné straně pojmy fonologie a morfologie v zásadě (tj. až na určité rozpracování) zůstávají stejné jako před vál-

kou, potvrzuje se existence **lexikonu** (lexikologie) jako jedné z hlavních rovin jazyka a této rovině se také dostává komplexní teorie a popisu. Lze jen litovat, že myšlenka *mezirovin* spojujících vždy dvě sousední roviny, která zřejmě vyrostla z myšlenky existence *morfo(fo)nologie*, nebyla nikdy dovedena ke svému konci a realizována v komplexní teorii (známá je zvl. z přednášek V. Skaličky). Vedle čtyř tradičních rovin fonologie, morfologie, které se dostalo rozpracování především v oblasti *tvoreni slov*, a dále lexikonu a syntaxe se dospělo i k tomu, že zvláštní rovinu tvoří i *kolokace* vzhledem ke své specifické povaze i množství jazykových jednotek, kterých je více než v lexikonu.

Samotná rovina syntaktická se už dlouho pokládá za oblast, kterou specificky skládá více úrovní či rovin; nejznámější příklad tu představuje přístup spatřující tu tři roviny (Daneš 1964), v němž se gramatická struktura věty liší od její sémantické struktury a propoziční (či textové) organizace. Objevily se i pokusy postulovat rovinu subjektivního, zvláště evaluačního vyjadřování postojů individuálního mluvčího (Poldauf 1964), kterou lze očividně dnes řadit do pragmatiky. Občas se postuluje i rovina *diskurzu* či *hypersyntaxe*, která takto představuje první a rané pražské příspěvky k textové lingvistice. Dodejme, že myšlenka paralelnosti syntaktických struktur na různých úrovních, a to specificky i na úrovni struktury slova z hlediska vztahu jeho morfémů, známá pod názvem *hyposyntax* (Skalička), je jen logickým dovršením tohoto směru uvažování.

Pokud jde o **jazykové jednotky** vztahující se k těmto rovinám, byl tradiční repertoár zahrnující *foném*, *morfém*, *morfoném*, *lexém* (slovo) a *věta* rozšířen a dnes zahrnuje i nové jednotky lexikonu, roviny kolokací i syntaxe. Takto lexikologie operuje vedle tradičnějšího a povrchového slova a abstraktnějšího **lexému** i procesuálním a sémioticky zakotveným pojmem **pojmenování (nominace)**, který do lingvistiky zavedl V. Mathesius. Tento termín, explicitně spjatý s nominativní funkcí jazykových jednotek, zmiňovanou výše, ukazuje v první řadě na operační přístup k faktům a idejím, které mluvčí chce ztvárnit do slov ve větě. Protože mnohá pojmenování jsou ustálená, reprodukovatelná a opakovatelná, tvoří také řada z nich součást lexikonu mluvčího, resp. jeho slovní zásoby. Zahrnují v čistě statickém pohledu slova, resp. lexémy, ale také *frazémy* a *idiomy* i celý soubor neidiomatických kombinací, mezi něž patří i takové, která mají větnou povahu a které je proto obtížné nazývat lexémy (Filipec – Čermák 1985). Zatímco idiomy lze chápat jako anomální kombinace mnoha typů a je třeba je přitom vydělovat a identifikovat jen proti plnému pozadí všech paradigmatických a syntagmatických vztahů (jejich i jejich komponentů) v systému, vystupuje sémantický aspekt, u idiomů a frazémů jen jeden z mnoha, do popředí ve zpracování pojmenování v oblasti tvoreni slov (Dokulil 1962). V této oblasti došlo k úspěšnému a jedinečnému pokusu o vytvoření onomaziologické teorie pojmenování, která vyústila i v přesvědčivý a podrobný popis celé oblasti; původní teorie se ukázala jako vlivná i v zahraničí a byla mimo jiné přeložena do polštiny. Obdobným způsobem došlo i k důsledné aplikaci teorie frazeologie a idiomatiky na popis, představený ve vícesvazkovém slovníku českých frazémů a idiomů.

K lexikálními jednotkám je třeba ještě poznamenat jednu věc. V dnešní době se už běžně počítá s tím, že slova, lexémy či idiomy mají svou inherentní a systémově zakotvenou kvalitu nazývanou *valencí*, která – ve slovníku přítomná jako jejich kombinatorický, syntagmatický potenciál – se realizuje, resp. aktualizuje v syntaktických operacích promluvy, tj. primárně ve výskytech v podobě věty. Tento důležitý pojem, původně se objevující výlučně v syntaxi, se stal základem zcela nového přístupu k syntaxi, k němuž se dostaneme však později.

V syntaxi se termín *promluva* (*utterance*, *vyskazivanje*, *Sprachäusserung*) užívá už od předválečných dob, i když se svého prvního většího rozpracování dočkal až po válce (Skalička

1937, 1960 a další). Je to takový parolový akt, který je vymezen jednotou mluvčího, času a místa a který lze interpretovat jako elementární sémiotickou reakci na nějaký impuls; jako taková, promluva představuje první velký průlom do oblasti parole. Její funkční povaha (vzhledem k tomu, že je reakcí na impuls) stejně jako její povaha sémiotická a komunikační (která je mimo jiné především indexální) je zřejmá. Je pravda, že takovýto typ jednotky se může zdát poměrně široký a tudíž i vágní, ježto může sahat od jediného slova ve funkci věty až k románu o stech stranách, je-li psán v *ich-formě* (zvláště pak je-li bez teček). Je však významné, že žádné pozdější pokusy o přesnější segmentaci textu do určitých jednotek, a tedy ani pokusy orientované na teorii mluvnických aktů (speech acts), nedosáhly velkého úspěchu a jednoznačného přijetí; i ty vedly k vágním výsledkům, ale především a zásadně byly ve vztahu k tomu, co měly vykládat, pouze výběrové a nesystematické. Dodejme, že část českých lingvistů nověji poněkud problematicky pojem promluvy odsouvá do role nespécifického textu a atribut elementárnosti připisuje nové textové jednotce, *výpovědi*, která je volným korelátem gramatické věty či souvětí.

K dalšímu vývoji, spjatému se systémem a jeho normami či modely, o nichž byla řeč už výše, došlo v syntaxi při rozpracovávání *větných vzorců*. Považují se za systémově dané a lze je v konečném pohledu vystopovat až k de Saussurovi, i když tento zřetel zdůrazňován nebývá a pozornost se zastavuje u L. Tesnière. Tyto vzorce, které jsou strukturní povahy a početně omezené, slouží jako modely pro tvoření vět na několika úrovních. V poměrně nedávném jejich rozvoji se tento pohled na ně propojil s valencí a byl dál rozpracován do komplexní teorie syntaxe (viz dále).

Takové jednotky, jako je morfém, lexém (slovo) či idiom, ne však foném či věta, se tradičně nazývají jako jazykové **znaky**. Předválečná diskuse a pochybnosti o *arbitrární povaze* znaku, v Praze však nijak zvlášť vleklé a dlouhé jako jinde, už umlkly a původní de Saussurovo tvrzení se přijímá i nadále, byť s menšími modifikacemi, resp. zpřesněními. Takovouto široce přijímanou modifikací je omezení vnitrojazykové motivace některých znaků; dalšího rozvedení a zpracování se tato otázka dočkala především v teorii frazémů a idiomů. Obecně tuto představu odráží Mathesiova distinkce *popisné (motivované) pojmenování* versus *prosté pojmenování*.

Až dosud se tyto poznámky obecně soustřeďovaly na jazykový systém vnímaný v pohledu synchronním. Avšak jakýkoliv synchronní pohled je možný jen tehdy, je-li napřed pevně a uspokojivě stanovena zásadní distinkce **synchronie–diachronie**. A právě tato saussurovská distinkce se proto stala jedním z kontroverzních momentů v minulosti, kdy proti ní zvláště Jakobson a Trnka vznášeli řadu námitek, a to i po válce. Některé názory jdou ve své době až tak daleko, že celou distinkci rozřezávají a oslabují zcela zásadně (Trnka 1988, s. 192): „Pražský lingvistický kroužek pojímá jazyk jako systém znakových protikladů a zároveň dovozuje, že nepřestává být strukturou a systémem ani ve svém historickém vývoji. Zdůrazněním jazyka jako systému i v jeho historickém vývoji smiřuje jazykovou diachronii se synchronií, kterou F. de Saussure zásadně od diachronie odlučoval.“

Nepochopení a nedorozumění za těmito slovy jasně ukazuje, že Trnka zásadní distinkci a opozici synchronie–diachronie nikdy nespojoval se zcela primárním pojmem jazykového stavu, který je různý v různých obdobích vývoje jazyka a je tudíž základem pro jakékoliv stanovování a určování systému. De Saussure nikdy nemohl tvrdit, že historická vývojová období jazyka jsou bez systému; naopak zdůrazňoval, že každý jednotlivý jazykový stav svůj systém mít musí, jakkoliv odlišný od systému stavu sousedního, jiného. Nejde tudíž ani o smíření synchronie s diachronií, ani ale o nějaký vývojový systém v Trnkově smyslu jdoucí napříč různými jazykovými stavy. Takovýto názor zaujímající krajní stanovisko byl však

v této diskusi spíše izolovaný a není tudíž snad plně oprávněný, vydává-li ho autor za názor ostatních Pražanů.

Je zřejmé, že značný podíl na tomto nedorozumění, které se za podobným názorem skrývá, pramení ze špatného přečtení de Saussurova Kursu, k němuž docházelo a dochází už mnohokrát; jistě k tomu přispělo i to, že český kritický a komentovaný překlad Kursu vyšel až r. 1989 a že se tedy četl především v nedokonalém překladu německém. Dnes je zjevné, že de Saussure (Kurs, s. 234–235) jazykový stav nazíral jako plný „nesčíslného množství váhání, přibližností a poloanalýz“, kde nějakou absolutní dělicí čáru mezi synchronním a diachronním vést prostě nelze. A tak by snad ani k této kontroverzi nedošlo, kdyby se de Saussure přidržel své původní distinkce *statický–dynamický* (*statique–dynamique*), které se později vzdal právě ve prospěch napadnuté opozice *synchronní–diachronní*. Je přitom jistou ironií vývoje, že zhruba ve stejné době a pod stejným jménem užívá v Praze Vilém Mathesius ve své studii z r. 1911, kterou de Saussure ovšem znát nemohl, termín *statické* (*kolísání*), který staví proti *dynamické* (*[pro]měnlivosti*), tedy termíny, které se užívají dodnes. Obecným pojmem a termínem pro statickou povahu synchronního jazykového systému v tomto smyslu, který dlouho zůstával nedoceněný právě proto, že na začátku století představuje názor zcela převratný, je u Mathesia (1911) **potenciálnost** jazykových jevů, kterou charakterizuje jako synchronní kolísání jazyka a jeho prvků.

V takovéto diskusi je jistě zapotřebí odlišovat názory jednotlivců, někdy krajní, od těch, které představují hlavní proud myšlení. K těmto druhým patří, pokud jde o Pražskou školu, orientace *České mluvnice* B. Havránka, jednoho ze zakládajících členů Pražské školy, a A. Jedličky (vydání z r. 1981). Kniha výrazně přispívala k formování hned několika poválečných generací českých lingvistů. Citovaná pasáž (s. 10 a 12) jasně ukazuje na jednoznačné přijímání dané de Saussurovy dichotomie: „Vědecky osvětlený popis a rozbor jazyka z hlediska jeho stavu v dané době se nazývá *synchronním*. ... Takovéto vědecké osvětlení jazyka z hlediska vývoje nazývá se *diachronním* neboli tradičně prostě *historickým* (vývojovým).“ V následujícím výkladu se pak dále zmiňují jak termíny *statický* a *dynamický* stejně jako myšlenka kolísání a dynamické povahy jazyka. Někde tady se pak zásadní diskuse či pokusy o revidování uvažované dichotomie taky zastavují.

Avšak pokusy o proniknutí k podstatě jazyka pokračovaly; některé z nich na sebe vzaly značně obecnou a abstraktní podobu, dokonce v tom smyslu, že byly vztaženy na jazyky všechny. Myšlenky možností jazykové **typologie**, vyslovované mnoha jeho předchůdci, se chápe V. Skalička už před válkou a pokračuje v nich i po ní; podává koherentní pohled na jazyky a možnosti jejich značně podrobné klasifikace v rámci svých pěti *jazykových typů*, izolačního, flektivního, aglutinačního, introfektivního a polysyntetického, které pojímá jako ideální konstrukty vytvářené řadou vzájemně se podporujících rysů (uvádí jich kolem dvaceti). Zároveň ve své široce v Praze i zahraničí přijímané koncepci zdůrazňuje, že všechny přirozené jazyky jsou naproti tomu vždy směsicí rysů více typů zároveň. (Některé z nejlepších příspěvků Skaličkových, které jsou jinak roztroušené, nabízí svazek vyšlý německy r. 1979.) Lze se jen domýšlet, zda a nakolik jeho myšlenky, které v oblasti teorie typologie patří k nejnositelnějším, ovlivnily, snad prostřednictvím Jakobsonovým v Americe, následný vývoj v oblasti teorie jazykových universálií. I v Praze jeho myšlenky však našly pochopitelně své pokračovatele a své modifikace, zdůrazňující mimo jiné (např. Sgall 1986), že jádrem každého jazykového typu lze udělat jen jediný převažující rys a ostatní lze odvozovat od něj; obecně lze pak takto takový dominantní rys chápat z hlediska způsobu, jímž se v jazykové formě vyjadřují gramatické a další odvozené hodnoty (tj. zvláště morfémem, jeho alternací a pořadím).

3. Text

Vzhledem k tomu, že de Saussure vlastně žádný detailnější obraz parole nepřednesl, není nijak zvlášť překvapující, že poté, co pražští lingvisté přejali, popř. jen nezásadně modifikovali základní pohledy na jazykový systém z předválečného období, se věnovali ve zvýšené míře právě otázkám textu. Je to v souladu i s celkovým raným poválečným příklonem k otázkám syntaxe ve světě.

Hlavní a přednostní pozornost se věnuje tradičně analýze věty, kde se vypracovává a rozvíjí několik přístupů orientovaných na *závislosti*. Přitom je poměrně zajímavé, že přímé odkazy na L. Tesnière, francouzského člena Pražského kroužku, v české literatuře žádné nejsou až do doby, kdy se v Evropě před zhruba dvěma desítkami let vynořuje zájem o valenční teorie; šlo tu tedy do jisté míry o vývoj paralelní. Dnes je už zjevné, že závislostní analýza není jen pouhou notací variantou analýzy složkové (konstituentní) a že je řízena zcela odlišnými principy, ale také to, že závislostní analýza umožňuje, jak se zdá, derivování více strukturálních schémat a možností ze základů (heads), a v důsledku toho i to, že nabízí více informace než přístupy složkové; jinými slovy užití valenční rámce přináší více informace než např. theta sítě Chomského. Stupeň formalizace takových verzí závislostního popisu, jakého je schopný dosáhnout např. funkčně generativní přístup P. Sgalla a dalších (1986), je stejně vysoký jako stupeň přístupů jiných, čistě generativních. Zatímco se na jedné straně obejde bez transformací, integruje v sobě na druhé straně jak valenci, tak komponent aktuálního členění věty a představuje tak mnohem více než pouhou teorii věty (Sgall 1993a, 1993b); valence se tu pojímá jako vertikální dimenze závislostního stromu, zatímco aktuální členění má podobu horizontální dimenze hloubkového slovosledu.

Je třeba zdůraznit, že jak valence tak *aktuální členění věty (funkční větná perspektiva)*, resp. *topic-focus theory*, do české lingvistiky vnesená v druhém případě V. Mathesiem v jeho předválečných příspěvcích, jsou v ohnisku pozornosti současné orientace i mnoha dalších českých lingvistů (Daneš 1974, Firbas 1992, Mluvnice češtiny 1986, 1987). Původní dichotomii základu a jádra, resp. *tématu-rématu*, která je v podstatě založená na dichotomii *známé-nové* a pojímaná jako pragmatický komponent, se dostalo rozšíření o třetí komponent tranzitní (přechodu) a byla podrobně rozpracována; k tomuto rozpracování náleží i na škále vnímaný pojem *komunikativního dynamismu*, kterým se tak zároveň zavádí i pojem stupně komunikativní informativnosti. V důsledku potřeby rozpracovat především pojetí rématu (focus) se věnovala značná pozornost i otázkám negace a presupozice (Hajičová 1973). Zároveň bylo prokázáno (Daneš 1974), že pojetí dichotomie „topic–focus“ je relevantní i pro strukturu diskursu v tom, že postavení věty v něm je dáno způsobem, jakým je organizováno téma a réma.

Protože aktuální členění věty, umísťované do její hloubkové struktury, se považuje za její inherentní součást, začalo být zároveň jasné, že musí být i nepostradatelnou součástí sémantické analýzy věty. Z téhož důvodu je třeba tuto distinkci vnímat jako mechanismus umožňující *interaktivní* funkčně komunikativní modifikaci základní propoziční struktury věty, který byl založen mimo jiné i na teorii komunikativních funkcí zvláště R. Jakobsona. V konečném pohledu potvrzuje takovýto přístup k jazyku, resp. textu a jeho částem teleologický (teleonomický) pohled na jazyk, který byl už v minulosti kolektivně zdůrazňován Jakobsonem a dalšími a který se stal známý především pod názvem *means-ends model of language* (jazykový model prostředků a cílů, srov. zvl. Vachek 1967). *Filozofii jazyka* v něm obsaženou lze pak formulovat jako takový pohled na jazyk, který v něm spatřuje soubor účelných prostředků sloužících určitému cíli či cílům. Přijetím takového pohledu jsme pak dováděni i k takovým

základním otázkám o jazyku jako: lze právě zde hledat změny jazykového systému, které v jazyce nastávají, pokud jeho komunikativní potřeby tohoto řádu nejsou existujícími jazykovými prostředky plně uspokojovány? A jsou právě tyto změny vlastním zdrojem diachronie, kterou měl na mysli F. de Saussure (a které R. Jakobson a B. Trnka chápali tak, že vytvářejí v diachronii systém)?

Podobně jako teorie aktuálního členění věty se i *valence* stala, vedle přístupu P. Sgalla a kol. (1986), ústřední složkou valenčně založené teorie syntaxe F. Daneše a dalších (Daneš a kol. 1987, Mluvnice češtiny 1987). Pojetí valence, prozatím omezené v podstatě jen na verbum, se tu stalo nedílnou částí syntaktické teorie *větných vzorců*, ve které se uvažuje o několika rovinách těchto vzorců. Významnou úlohu v této teorii, která vyústila v České mluvnici (1987), hraje pozornost věnovaná sémantice, jež se stala její nedílnou a rozsáhlou součástí. Hranice mezi různými sémanticky založenými a tak i pojímanými aktanty a obecněji mezi samotnou syntaxí a lexikonem však zřejmě vyžaduje dalšího propracování a modifikace stejně jako ověření podílu a míry začleněné sémantiky (všechny dosavadní teorie jazyka operující v syntaxi, a nejen v ní, kauzálně a přímočaře s významem se totiž až dosud ukázaly jako neúspěšné). Významným momentem v teorii valence se stalo rozlišení participantů (aktantů) na obligatorní a fakultativní (opční), které se chápou jako jazyku vlastní, vnitřní a které stojí v protikladu k volným modifikacím verba (obligatorní jsou ovšem i ty, a to v takových případech jako *chovat se nějak, přijet někam*).

4. Další

Už před válkou se v Pražské škole postuluje a zakotvuje řada vazeb mezi lingvistikou a dalšími disciplínami; to pokračuje i po válce. Hlavní projev této orientace na širší integraci jazyka a dalších oblastí našla ve strukturalistických přístupech k sémiotice a estetice, resp. *literární teorii*, které jsou ve svém začátku spojovány se jménem J. Mukařovského, a v teoriích *spisovného jazyka* a funkčních stylů, které se vážou primárně na B. Havránka, i když např. i R. Jakobson tu v leccem přispěl zcela zásadním způsobem.

V neposlední řadě je třeba se zmínit ještě o mnohaleté pozornosti věnované otázkám *písma a grafických systémů*, kterou na tyto oblasti orientoval především J. Vachek.

5. Závěr

V důsledku tradičního a stále vzrůstajícího důrazu, který se klade na *relaci, vztah* (závislost, valenci aj.), se v poválečném vývoji pozornost postupně přesouvala od otázek spíše statické, *paradigmatické* klasifikace a pouhých abstraktních přístupů k syntaxi založených na frázové struktuře, v nichž nebylo místo pro substanci ani slovo, k *syntagmatickým* jednotkám jazyka. Je nicméně zřejmé, že je třeba si přát i další vývoj v řadě právě paradigmatických ohledů a oblastí. Dnes se především už jako zásadně potřebné jeví to, že je třeba znovu potvrdit úlohu slova jako ústřední jednotky jazyka, která byla od de Saussurových dob poněkud odsouvána v některých přístupech stranou. Tuto potřebu postavení slova znovu potvrdit jako entitu vytvářenou úhrnem rysů různé povahy (které jsou samy o sobě obecně syntagmatické), tedy saussurovských opozic, naznačuje i rostoucí pozornost, kterou mu některé přístupy začínají věnovat.

Mathesiův duch a vliv je v Praze stále živý; všechny pojmy, o nichž byla v předchozím řeč, které představují organický a sevřený komplex jak před- tak i poválečného pražského myšlení,

vstoupily do mezinárodního úzu a užívají se v různé míře i v lingvistických centrech mimo Prahu. Jakkoliv může být jejich dosah v různých zemích různý, což je přirozené, zůstávají všechny stimulem a výzvou pro druhé.

Literatura

- ČERMÁK F.: *Ferdinand de Saussure a jeho Kurs*. In: F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, 1989, s. 15–28.
- ČERMÁK F.: *Prague School of Linguistics Today*. *Linguistica Pragensia* 1, 1995, s. 1–15 (upravená anglická verze tohoto příspěvku).
- DANEŠ F.: *A Three-Level Approach to Syntax*. *Travaux linguistiques de Prague* 1, Prague, Academia 1964, s. 221–240.
- DANEŠ F., ed.: *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha, Academia 1974.
- DANEŠ F. – HLAVSA Z. et al.: *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia 1987.
- DANEŠ F. – GREPL M. – HLAVSA Z., eds.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha, Academia 1987.
- DOKULIL M.: *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha, Academia 1962.
- FILIPEC J. – ČERMÁK F.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985.
- FIRBAS J.: *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge, Cambridge U. P. 1992.
- HAIČOVÁ E.: *Negation and topic vs. comment*. *Philologica Pragensia* 16, 1973, s. 81–93.
- HAUSENBLAS K.: *On characterization and classification of discourses*. *Travaux linguistiques de Prague* 1, 1964, s. 67–84.
- HAVRÁNEK B.: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Academia 1963.
- HAVRÁNEK B. – JEDLIČKA A.: *Česká mluvnice*. Praha, SPN 1981, 4th ed.
- HJELMSLEV L.: *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*. København 1943 (český překlad F. Čermák, O základech teorie jazyka, Praha 1972).
- JAKOBSON R.: *Prinzipien der historischen Phonologie*. *TCLP* 4, 1931, s. 247–267.
- JAKOBSON R.: *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre (Gesamtsbedeutungen der russischen Kasus)*. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6, 1936, s. 240–288.
- JAKOBSON R.: *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. In: T. A. Sebeok, ed., *Style in Language*. Cambridge (Mass.), 1960, s. 350–377.
- JAKOBSON R.: *Dialogy (Dialogues between Roman Jakobson and Kristina Pomorska)*. Praha, Český spisovatel 1993.
- LEŠKA O. – NEKVAPIL J. – ŠOLTYS O.: *Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle*. *Philologica Pragensia* 30, 1987, s. 77–109.
- MATHESIUS V.: *O potenciálnosti jevů jazykových*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*, tř. historická, Praha 1911 (též in: Vachek J., ed., *U základů pražské jazykovědné školy*, Praha, Academia 1970).
- MATHESIUS V.: *Zielen und Aufgaben der vergleichenden Phonologie*. *Xenia Pragensia Ernesto Kraus*. Praha, Jednota českých matematiků a fyziků 1929, s. 432–445.
- MATHESIUS V.: *Zur Problem der Belastungs- und Kombinations-fähigkeit der Phoneme*. *TCLP* 4, 1931, s. 148–152.
- MATHESIUS V.: *On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar*. *TCLP* 6, 1936, s. 95–107.
- MATHESIUS V.: *Příspěvek k strukturálnímu rozboru anglické zásoby slovní*. *Časopis pro moderní filologii* 26, 1940, s. 79–84.
- MATHESIUS V.: *A Functional Analysis of Present-Day English on a General Linguistic Basis*. Prague, Academia 1975 (český originál *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistikém*, Praha, Academia 1961).